

Світлана Бондар

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СТАТУСУ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ: ДОЦІЛЬНІСТЬ ТА ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

В Україні з певною періодичністю відновлюються розмови про необхідність правового врегулювання статусу опозиції, визначення її повноважень та прав. Інтенсивність обговорення цієї проблеми та спроб її практичної реалізації зазвичай наростає після закінчення чергових парламентських виборів. Додатковим стимулом для актуалізації цієї теми стали вибори за пропорційною формулою та позачергові вибори, ініційовані саме опозицією через незадоволення своїм статусом у парламенті та діяльністю коаліції більшості. Свідченням актуальності цієї теми є також запропоновані Президентом України та депутатами Верховної Ради проекти законів, що постійно подаються на розгляд парламенту, і наукові праці, в яких обґрунтовується необхідність визначення правового статусу опозиції та можливості його конкретної реалізації.

Зокрема, статті Ф. де Сюремена «Парламентська опозиція у Франції: законодавче забезпечення і традиції діяльності»¹, Д. Дж. Бірса «Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах»² та В. Баубліса «Опозиція у сеймі Литовської республіки: права та гарантії діяльності»³ присвячені аналізу форм та механізмів визначення правового статусу опозиції в інших країнах та визначенню на базі їх досвіду рекомендацій для України. В інших роботах розглядаються питання визначення рівня та обсягів оптимальних для забезпечення ефективної діяльності опозиції прав та повноважень⁴, питання визначення правового статусу опозиції⁵, також розглядається питання загальної доцільності узаконення діяльності опозиції⁶. Щоправда, в більшості з зазначених джерел питання доцільності узаконення діяльності опозиції вирішується позитивно, навіть без визначення достатніх, на наш погляд, підстав. Не винятком є й, наприклад, одні з останніх і, до того ж, найґрунтовніших досліджень зазначеної проблематики — монографія «Правовий статус парламентської опозиції» та дисертаційне дослідження «Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий

аналіз)», які належать авторству О.В. Совгирі⁷. Проте, на наш погляд, беззаперечне визнання доцільності правової регламентації діяльності опозиції є сумнівним, до того ж потребує визначення форм, механізмів і меж регламентації, а отже, заслугове на окреме дослідження. Особливо з врахуванням останніх обставин — впровадженням в Україні виборів за пропорційною формулою та проведенням політичної реформи, яка перерозподіляє повноваження парламенту, уряду та Президента. Тому метою нашого дослідження є визначення доцільності та форм реалізації правової регламентації статусу опозиції в Україні.

У законодавстві України справді й досі немає визначення терміна «опозиція»⁸. Не прописані її права і в Конституції України. Хоча ще 2000 року Конституційний Суд України у Висновку від 27 червня зазначив, що «запровадження в Конституції України поняття «постійно діюча парламентська більшість» логічно зумовлює потребу доповнити її гарантіями (хай навіть у загальній формі) для тієї частини складу Верховної Ради України, яка не входить до «постійно діючої парламентської більшості» і яку умовно можна характеризувати як «парламентську меншість». Невизначеність гарантій функціонування такої меншості може призвести до порушення однієї з основних засад, на яких ґрунтується суспільне життя в Україні — політичної та ідеологічної багатоманітності (Стаття 15 Конституції) і обмеження конституційних прав громадян, передбачених, зокрема, Статтями 34 і 38 Конституції України»⁹.

Однак, незважаючи на це, опозиція в Україні існує, і діяльність, яку вона проводить, є помітною, а в деяких випадках навіть ефективною. Опозиція дістала певну можливість висловлювати свої думки з приводу тих чи інших дій влади в реалізації визначеного соціально-економічного курсу. Хоча її права та обов'язки не є чітко визначеними, проте все ж її діяльність частково регулюється Конституцією України, Законом України «Про статус народного депутата України», Регламентом Верховної Ради України. Безпосередньо можливість функціонування політичної опозиції була надана Законом України «Про політичні партії в Україні». Саме завдяки цьому Закону опозиційні політичні партії дістали змогу: 1) висловлювати і публічно обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; 2) брати участь в обговоренні та оприлюднювати й обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади,

використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації...; 3) вносити до органів влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку»¹⁰.

Між тим, свідченням актуальності питання визначення правового статусу опозиції є не тільки наукові статті, але й реальні проекти законів, що постійно подаються на розгляд парламенту різними політичними силами. Спроби регламентувати законодавчим шляхом діяльність опозиції в Україні робилися вже неодноразово. Законопроекти на розгляд парламенту подавалися представниками різних, інколи діаметрально протилежних за програмними положеннями, сил, які, проте, демонстрували схожість поглядів на розуміння опозиції та на важливість визначення її правового статусу.

Перший з них було внесено на розгляд парламенту 9 лютого 1998 року депутатами Ю. Тимошенко і О. Єльяшкевичем¹¹. У цьому проекті головною ознакою опозиційності визначалася публічна незгода з державною політикою, спрямованість на зміну офіційного політичного курсу або на кадрові зміни у складі органів державної влади.

Наступними стали два, майже одночасно зареєстровані проекти закону — «Про парламентську опозицію» депутата В. Філенка¹² та «Про політичну опозицію у Верховній Раді України» депутатів В. Ковалю, О. Карпова і В. Медведчука¹³. В їх проектах позапарламентські сили практично позбавляються статусу опозиційних, мова йде виключно про партії-власниці депутатських мандатів Верховної Ради. Таким чином політична опозиція фактично виводиться з поля владної взаємодії, визначеної даним законом.

У 2001 році були внесені вже три подібних законопроекти: «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстраційний № 6329) від 10 січня 2001 р. — проект Президента України; «Про політичну опозицію» (№ 7469) від 2001 р. — проект депутатів В. Понеділка, С. Гуценка, В. Сіренка, Г. Крючкова; проект Закону «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (№ 8240) від 8 листопада 2001 р. депутата Р. Зварича.

Після парламентських виборів 2002 року депутатами від фракції КПУ С. Гурином та Г. Крючковим 16 липня знову був внесений законопроект за № 2007 «Про політичну опозицію». Так само повторив свою спробу і депутат від «Нашої України» Р. Зварич

(Законопроект за № 2214). У 2003 році були внесені ще два законопроекти: № 2214-1 від 3 лютого 2003 р. «Про парламентську більшість і парламентську опозицію у Верховній Раді України» від депутатів С. Гавриша, О. Карпова та К. Ващук; та за № 2214-2 від 20 лютого 2003 р. «Про парламентську опозицію» депутата С. Правденка. 11 лютого 2004 р. депутат В. Філенко вніс черговий законопроект за № 2214-3 «Про парламентську опозицію».

Доля усіх цих проектів досить невдала. Лише два з них (перший проект В. Філенка та проект за № 5101-1 від групи депутатів) обговорювалися у ВР, проте, були відхилені парламентом. Говорячи про їх змістовне наповнення, слід зазначити, що у проектах Президента України Л. Кучми та народних депутатів Р. Зварича, О. Карпова, К. Ващук, С. Гавриша, С. Правденка¹⁴ парламентською опозицією називається фракція або група фракцій, які не увійшли до складу парламентської більшості й уклали угоду про парламентську опозицію, яку підписали не менше двох третин депутатів так званої парламентської меншості. В проекті В. Філенко¹⁵ наголошується також на тому, що рішення фракції про перехід в опозицію має затверджуватися ще й вищим представницьким статутним органом партії (з'їздом, зборами тощо).

У інших проектах визначальною вимогою до парламентської опозиції (яка складається з фракції або групи фракцій) є проголошення власної незгоди з політичним курсом Президента України та (або) Кабінету Міністрів України, (у проекті В. Філенка — (реєстр. № 5101 від 16 лютого 2000 р.) — критерієм опозиційності виступає систематичний публічний прояв незгоди з «політичним курсом Кабінету Міністрів України») і відсутність представників опозиційних партій у складі Кабінету Міністрів України та на посадах керівників центральних і місцевих органів виконавчої влади України, у Раді міністрів Автономної Республіки Крим (проекти В. Філенка, В. Ковалю, О. Карпова, а також В. Медведчука, О. Карпова, К. Ващук, С. Гавриша) та Адміністрації Президента (проект В. Філенка (реєстр. № 5101 від 16 лютого 2000 р.). Причому в проектах В. Філенка не заперечується можливість існування кількох опозиційних формувань (блоків) у Верховній Раді. Втім усі інші проекти допускають участь представників політичної опозиції у вищих виконавчих органах влади.

На формальний, процедурний бік опозиційності звертають увагу в інших варіантах законів, наприклад, у проектах комуністів (проекти закону «Про політичну опозицію» депутатів від

фракції КПУ В. Понеділка, С. Гуренка, В. Сіренка, Г. Крючкова та С. Гуренка і Г. Крючкова). В їх рамках визначається, що фракції (чи групі фракцій) потрібно і достатньо проголосити про свою опозиційність до офіційного політичного курсу, а також (як і в проєкті В. Ковалю, О. Карпова і В. Медведчука) наголошуватися на не обов'язковості входження до об'єднаної парламентської опозиції всіх депутатів меншості.

Останніми на розгляді парламенту перебували два законопроекти: «Про опозиційну політичну діяльність», внесений народними депутатами Р. Богатирьовою, М. Комаром, Т. Чорноволом, В. Бевзенком (від 25.05.2006 р.) та проєкт Закону «Про парламентську опозицію», внесений народним депутатом Ю. Тимошенко (від 4.09.2006)¹⁶. В останньому з них парламентська опозиція визначається як об'єднання депутатських фракцій та (або) народних депутатів України, що не увійшли до парламентської більшості, подали заяви про перехід в опозицію і які не погоджуються з офіційним політичним курсом парламентської більшості і Кабінету Міністрів України та (або) способом його реалізації, критикують діяльність парламентської більшості і Кабінету Міністрів України, пропонують альтернативну програму розвитку України та шляхи її реалізації. Оскільки жоден з цих законопроектів так і не був прийнятий, то, на думку О. В. Совгирі, «і досі в Україні опозиція ще не має всіх ознак політичного інституту з точки зору конституційного права»¹⁷.

Необхідність унормувати діяльність опозиції в Україні обґрунтовується, перш за все, необхідністю підвищення її ефективності, невиконанням нею певних функцій, яких від неї очікують, несприятливими умовами її діяльності, позитивним досвідом країн зі сталими демократичними традиціями. Наприклад, Д. Ковриженко вважає, що «Конституція України створила умови для існування опозиції як в парламенті, так і за його межами. Водночас, гарантій здійснення опозицією своїх функцій та повноважень забезпечено не було. Актуальними залишаються питання свободи слова, доступу громадян до інформації, відкритості влади, здатності опозиції (як і більшості) впливати на формування та діяльність уряду»¹⁸. З цього він робить висновок, що врегулювання більшості з цих питань потребує внесення системних змін до законодавства.

Якщо Д. Ковриженко переймається проблемами діяльності опозиції як суспільного інституту, не наголошуючи на її окремих

складових, то І. Павленко робить наголос на діяльності парламентської опозиції. Вона вважає, що необхідність унормування діяльності парламентської опозиції в Україні викликана, перш за все, потребою в організації роботи Верховної Ради України та зміні характеру відносин влади й опозиції, які внаслідок того, що в країні немає парламентських традицій, а також інших об'єктивних чинників, працюють не на державні інтереси, а перетворилися на дестабілізуючий фактор¹⁹. І. Павленко виділяє два моменти, які, на його погляд, зумовлюють необхідність правового унормування статусу опозиції: функції, які покладаються на політичну опозицію в демократичному суспільстві через законодавчу неврегульованість стають не тільки неможливими для реалізації, але й джерелом постійних політичних криз; унормування має бути сприятливим для розбудови партійної системи в Україні.

Говорячи про позитивний досвід інших країн у справі правового закріплення статусу опозиції слід зауважити, що опозиційна за своєю природою діяльність у переважній більшості країн окремими законами не регулюється. Це твердження однаково поширюється як на діяльність інституційно оформленої опозиції, яка існує в парламенті, органах місцевого самоврядування (фракції політичних партій), так і поза межами відповідних органів (опозиція в суспільстві в цілому, представлена окремими громадянами, організаціями, партіями, рухами, які не поділяють офіційного курсу; така опозиція є інституційно неформальною). Наприклад, у Литовській Республіці зміст, що вкладається у термін «опозиція», і права опозиції визначаються у Статуті Сейму. Зокрема, «опозиційними вважаються такі фракції (або коаліції), у політичних деклараціях яких (оголошених у Сеймі) викладені положення, що відрізняються від прийнятих більшістю Сейму (більшістю Сейму вважаються фракції, загальна кількість яких перевищує половину загальної чисельності Сейму і які підписали декларацію про спільну діяльність або договір про коаліційний уряд)». Оголосити себе опозиційними можуть також «фракції або коаліції членів Сейму, які не погоджуються з програмою уряду»²⁰.

Пояснюється це тим, що діяльність окремих громадян, громадських організацій, політичних партій, які не мають представництва в парламенті, органах місцевого та регіонального самоврядування, тобто інституційно неформальної опозиції, регламентується законами про об'єднання громадян, свободу

зібрань, свободу вираження політичних поглядів і переконань, про доступ до інформації тощо. Потреби в дублюванні відповідних прав та механізмів їхньої реалізації в окремому нормативно-правовому акті немає²¹.

До того ж сам термін «опозиція» не є характерним для зарубіжного законодавства — адже провести чітке розмежування між опозицією та всіма іншими суб'єктами державної політики, які повністю або частково не поділяють офіційного курсу глави держави або уряду (залежно від форми державного правління), на практиці неможливо. Тому, за винятком Португалії, Колумбії, Великобританії, Канади та ще декількох країн з англосаксонською правовою системою, у конституційній практиці більш вживаним є поняття політичної меншості, зміст якого поширюється як на сили, які повністю не поділяють офіційний політичний курс, так і тих суб'єктів, які займають більш помірковану позицію щодо нього, наприклад, не погоджуються з пріоритетами політики, формами її реалізації і т.п. В більшості парламентських систем діє принцип, що переможець виборів отримує владу, а переможені, себто опозиція — контроль і повний доступ до інформації. Подібні можливості можуть і повинні бути закріплені в законах стосовно функціонування ЗМІ в країні, та в сукупності нормативно-правових актів, що визначають принципи та умови діяльності парламенту.

Саме тому у законодавчих актах, які визначають основні форми роботи парламенту (регламенті, законах про парламентські комітети, слідчі комісії тощо), закріплюється зазвичай не статус опозиції, а статус тих фракцій та членів парламенту, які не входять до парламентської більшості, іншими словами — парламентської меншості. Існує, наприклад, світова практика, коли опозиції надається право формувати порядок денний двох чи більше днів, коли на трибуні виступає виключно опозиція. Важливо також мати детально виписаний механізм формування слідчих та спеціальних комісій парламенту. В Україні це є особливо важливим, оскільки у нас ще немає традицій і культури співіснування влади і опозиції. В демократичних же країнах опозиція сприймається як природне конструктивне явище, що зумовлює повагу до прав опозиції та вибір співпраці як форми взаємодії між парламентськими більшістю та меншістю.

Говорячи про необхідність визначення правового статусу опозиції ми опиняємося перед завданням визначити обширність

даного поняття, яке коливається від опозиції як суспільного, інституційно неоформленого явища, що включає діяльність окремих громадян, громадських організацій, політичних партій, які не мають представницьких мандатів, до парламентської опозиції, і, як крайнього її прояву, до монополії на звання опозиції з боку найбільшої опозиційної фракції парламенту. Визначення Д. Ковриженка та І. Павленко демонструють відмінність у розумінні опозиції як інституційно неоформленого явища і як парламентської опозиції. Ми можемо знайти пояснення такій увазі саме парламентській опозиції. Сучасна ситуація в Україні характеризується модифікацією політичної системи, пов'язаною з конституційною реформою та перенесенням основного важеля впливу в системі органів державної влади від Президента до Прем'єр-міністра. Це зумовлює переміщення акценту у протистоянні опозиції та влади у площину «парламент — уряд». Визначення статусу парламентської більшості автоматично тягне за собою необхідність регламентації статусу та функціонування опозиційної меншості у парламенті. Саме тому часто йдеться про потребу визначення статусу саме парламентської опозиції (або меншості). В цьому разі поле, яке потрібно внормувати, дуже вузьке і зводиться до парламентського статусу опозиції і тих механізмів, яких не вистачає меншості. Чи потребує це поле прийняття окремого законопроекту? Головним при цьому є очевидна, виходячи з положень, що містяться в вищезазначених пропонованих депутатами законопроектах, загроза монополізації статусу опозиції домінуючою серед опозиційних фракцій, яка зможе шляхом формалізації свого статусу опозиції перебрати на себе ефірний час, керівництво «тіньовим» урядом, участь у розподілі комітетів і т.д. Це може привести до формування двопартійної системи в Україні. І без жодних для цього соціальних передумов, виключно процедурних шляхом.

Реалізація необхідних для ефективної діяльності опозиції прав може бути забезпечена кількома способами: через включення відповідних норм до Конституції і до парламентського регламенту; лише до регламенту; через прийняття закону про парламентську опозицію або без правового унормування — силою політичної традиції. Розраховувати на ефективність регулювання відносин влада — опозиція на сьогодні ще не доводиться. Опозиція ще й досі не сприймається належною

мірою як конструктивне природне явище, її дії критикуються з боку влади.

Діяльність депутатських фракцій у Верховній Раді України регламентується Регламентом Верховної Ради. Оскільки зміст переважної більшості законопроектів, спрямованих на врегулювання статусу опозиції, зводиться в основному до визначення прав фракцій та груп, що утворюють більшість, та опозицію у Верховній Раді України, а також порядку створення останніх, підстав для врегулювання статусу опозиції шляхом прийняття відповідного окремого Закону, на наш погляд, не існує. Оскільки на сьогодні інституційно оформлена опозиція зосереджена як в парламенті, так і в місцевих радах, то найбільш оптимальними способами та механізмами її захисту слід визнати «дотримання норм регламентів, які закріплюють принцип пропорційного розподілу керівних посад у парламенті (органах місцевого самоврядування) та посад у складі парламентських комітетів між фракціями (тобто, — відповідно до кількості депутатів, які входять до складу фракції), обов'язковість надання урядом інформації на запити та звернення, незалежно від того, хто є ініціатором запиту (звернення)» тощо²².

Порядок утворення парламентської більшості та опозиції, права і гарантії їх діяльності слід врегульовувати Регламентом Верховної Ради України. Доступ опозиції до засобів масової інформації — законами про засоби масової інформації. Це має дати змогу врегулювати права не тільки парламентської опозиції, але й інституційно неформальної також. Права ж і гарантії опозиції, яка існує поза межами парламенту, лежать у площині регулювання законодавства про місцеве самоврядування, про звернення громадян, про політичні партії, засоби масової інформації тощо. Порядок утворення більшості та опозиції, права і гарантії їх діяльності в місцевих радах слід врегульовувати місцевими регламентами, кожен з яких має враховувати специфіку регіону та систему владних відносин, що в його рамках уже склалися.

¹ Сюрмен Ф. де . Парламентська опозиція у Франції: законодавче забезпечення і традиції діяльності // Національна безпека і оборона. — № 7. — К., 2002.

² Бірс Д. Дж. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах. — <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1429>

³ Баубліс В. Опозиція у сеймі Литовської республіки: права та гарантії діяльності // Національна безпека і оборона. — № 7. — К., 2002.

⁴ Павленко Р. Опозиція: права і повноваження // Людина і політика. — 2002. — №4.

⁵ Павленко І. Правовий статус опозиції // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5 (14); Правове встановлення статусу опозиції, її прав і гарантій діяльності // Національна безпека і оборона. — № 7. — К., 2002; Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження. — К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006; Когут І. Проблеми та перспективи законодавчого визначення статусу опозиції в Україні // Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. — 2003. -№ 2(7).

⁶ Понеділко В. Узаконення, конституювання опозиції — суспільна потреба // Віче. — 2002. — № 3; Ковриженко Д. Правовий статус парламентської опозиції: доцільність і механізми правового врегулювання // Лабораторія законодавчих ініціатив. Доступно: <http://www.parlament.org.ua/index.php?action>; Підлуська І. Статус і права опозиції: порівняльний аналіз // Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. — 2003. — № 2(7).

⁷ Совгіря О.В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис... канд. юрид. наук. — К., 2005; Совгіря О. Правовий статус парламентської опозиції. — К.: Центр навчальної літератури, 2006.

⁸ Павленко І. Правовий статус опозиції // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5 (14).

⁹ Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» вимогам Статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до Статей 76, 80, 90, 106 Конституції України) № — в від 27.06.2000, розділ 3.3.1. — <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/P000?lang=0>

¹⁰ Закон України «Про політичні партії в Україні» // ВВР України. — 2001. — № 23. — С. 12.

¹¹ Правове встановлення статусу опозиції, її прав і гарантій діяльності // Національна безпека і оборона. — № 7. — К., 2002. — С. 34.

¹² Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 5101 від 16 лютого 2000 р., внесений народним депутатом України В.П. Філенком на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p5101.htm>

¹³ Проект Закону України «Про політичну опозицію у Верховній Раді України» (реєстр. № 5101-1 від 28 лютого 2000 р., внесений народними депутатами України В.С. Ковалем, О.М. Карповим, В.В. Медведчуком на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p5101-1.htm>

¹⁴ Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. № 6329 від 10 січня 2001 р., внесений Президентом України на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p6329.htm>; Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. № 8240 від 08 лютого 2001 р., внесений народним депутатом України Р.М. Зваричем на розгляд парламенту) // <http://www.rada.kiev.ua/zakon/PR1/TXT1/5100/p8240.htm>; Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-1 від 30 липня 2003 р., внесений народними депутатами України О. М. Карповим, К. Т. Ващук, С. Б. Гавришем на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=14124&pf35401=29307>; Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-2 від 20 лютого 2003 р., внесений народним депутатом України С. М. Правденком на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=17148&pf35401=47090>

¹⁵ Проект Закону України «Про парламентську опозицію» (реєстр. № 2214-3 від 11 лютого 2004 р., внесений народним депутатом України В. П. Філенком на розгляд парламенту) // <http://195.230.149.70:7777/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=17148&pf35401=47090>

¹⁶ Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження. — К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. — С. 22.

¹⁷ Совгіря О. В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис... канд. юрид. наук. — К., 2005. — С. 10.

¹⁸ Ковриженко Д. Правовий статус парламентської опозиції: доцільність і механізми правового врегулювання//Лабораторія законодавчих ініціатив. Доступно: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=draft_art&dtopic=6&ar_id=1147&as=0

¹⁹ Павленко І. Правовий статус опозиції // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5 (14). — С. 16.

²⁰ Баубліс В. Опозиція у сеймі Литовської республіки: права та гарантії діяльності. // Національна безпека і оборона, № 7. — К., 2002. — С. 61.

²¹ Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження. — К., 2006. — С. 4.

²² Там само. — С. 8.